

Zhelihivska N. Permanent trade in Baturyn in 17–18 centuries

We consider the development of permanent trade in Baturyn in 17–18 centuries and its role in the economic life of the town.

Key words: Baturyn, trade, shops, auctions, tavern, storeroom.

[надійшло до редакції: 02.10.2014 р.]

УДК 94(477):737.1(321.1)

Юрій КОВАЛЕНКО
(Глухів)

Грошовий обіг на теренах давньоруського Глухова

У дослідженні давньоруського товарно-грошового обігу ключовими є наступні питання: чи існувала на території давньої Русі єдина грошово-вагова система або було кілька локальних систем; ці системи виникли під час внутрішніх торгових відносин на землях слов'ян чи були запозичені у результаті зовнішніх торгово-економічних зв'язків? Обмаль різного роду джерел, як-то письмових, археологічних і нумізматичних – головна причина, що унеможлиблює надати більш повну та чітку картину товарно-грошового обігу Русі. Особливо це стосується раннього періоду існування давньоруської держави – т.зв. домонгольського періоду. Незважаючи на те, що дослідницький матеріал та джерельна база останнім часом значно поповнилися матеріалами післямонгольського часу, на думку багатьох дослідників проблема, присвячена монетам, карбованим у XIV–XV ст., є недостатньо вивченою і систематизованою. Дана робота охоплює період від кінця IX до першої половини XV ст.

Інформацію, яку можуть дати окремі монетні знахідки, з одного боку можна вважати не зовсім об'єктивною, оскільки їх випадковість сама собою не передбачає ніякої закономірності. Але ж дослідження географії всіх відомих як поодиноких знахідок монет, так і монетних скарбів після їх картографування, атрибуції та з'ясування кількісного складу дають змогу, у певному розумінні, відтворити картину давнього економічного розвитку регіону.

Грошовий обіг на території давнього Глухова та його округи як у домонгольський, так і в післямонгольський час практично ніким раніше не досліджувався. Причиною тому була обмаль наявних нумізматичних матеріалів і свідчень про знахідки монет зазначених періодів у минулі роки. Про окремі випадки виявлення візантійських монет на землях Сіверщини згадували у своїх роботах М. Сенаторський [12, с. 6], Д. Самоквасов [10, с. 8–11]. Вивченням грошового обігу на Сіверщині в золотоординський період і атрибуцією монет займалися М. Догель, В. Шугаєвський, Г. Федоров-Давидов, Г. Козубовський, Є. Іванаускас, К. Хромов, І. Хромова, З. Зразюк, В. Зайцев, В. Рябцевич, Ю. Барейша й інші. Дана робота присвячена візантійським і золотоординським монетам, знайденим на теренах Глухова та його найближчої округи*.

---

* Автор висловлює щире подяку професору, завідувачу кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка Л.М. Булаві за консультації по атрибуції нумізматичного матеріалу, що вперше вводиться до наукового обігу.

Однією з найголовніших проблем у дослідженні історії Глухова є питання про час його заснування. Внаслідок завойовницького руху Хазарського каганату (середина VII ст. – 965 р.) на державу росів, на думку відомого археолога й історика Д.Я. Самоквасова, у VIII ст. з'являються перші руські міста по Десні та Сейму, кількість яких значно зростає наприкінці X ст. У цей час все частішими стають напади на Русь печенігів, страждають від них й землі Сіверщини. Київські князі змушені вести постійну боротьбу з кочовиками, постає нагальна потреба у створенні низки прикордонних засік і городків, що вперше було зроблено київським князем Володимиром [4, с. 52]. За свідченням літописного зводу «Повість минулих літ», у 988 р. Великий князь Володимир (980–1015) наказав «ставити міста по Десні і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні, і почав нарубати мужів кращих від словен і від кривич, і від чуді, і від в'ятич, і від них населив гради, так як була війна з печенігами. І воював з ними, і перемагав їх». Звідси історик В.І. Белашов висловив думку, що заснування Глухова можна віднести до 988 р. Однак така гіпотеза позбавлена точних історіографічних, часових і географічних посилань [2, с. 6]. У цьому контексті слід згадати знахідку мідного фолісу візантійського імператора Лева VI (886–912) (Рис. 1 (а, б)) у передмісті Родіонівка. Монета деякий час зберігалася у експозиції Глухівського краєзнавчого музею, куди надійшла з приватної колекції історика В. Заїки на тимчасове зберігання. Обставини і точне місце її виявлення невідомі. Фоліс має діаметр 22 мм, вага не встановлена. На аверсі є зображення імператора і напис по колу «+LEON BASILEVSROM», на реверсі – чотирьохрядний напис «+LEON ENOEOBASILEVSROMEON». Саме за часів правління Лева VI Русь вперше згадується у письмових джерелах як держава.

У 1152 р. суздальський князь Юрій Долгорукий із синами у союзі з рязанцями, муромцями та половцями рушив у похід проти Великого князя київського Ізяслава Мстиславовича. Як зазначено у літописі, 13–14 грудня величезне військо зупинилося на постій у Глухові: «Ярославич Ростислав з братами, і з рязанцями, і з муромцями, а також і половці, і Оперлюї, і Токсобичі, і весь половецький народ, скільки ото їх межі Волгою і Дніпром». Похід Юрія Долгорукого завершився невдало, і він через землю в'ятичів повернувся до Суздаля [8, с. 254]. У трьох різних варіантах зустрічаємо ми цю згадку у Іпатіївському, Лаврентіївському та Воскресенському літописах. Ще в 1902 р. В. Кашкаров піддав критиці однозначне трактування шляху Юрія Долгорукого у поході на Чернігів. Намагаючись відтворити цей шлях, він зробив спробу ідентифікувати населені пункти, згадані у літописах. Відправними точками дослідження стали міста Глухів, Ольгов і Спаш. Створивши своєрідну схему походу й провівши віртуальну лінію шляху війська Юрія Долгорукого, він зробив висновок, що шлях із Мценська (а війська вийшли саме звідти) до Чернігова був направлений на захід і повинен був пройти через ті міста, котрі охороняли волок між Окою та Десною. Ця лінія, на думку дослідника, проходила через Спас-Рославль, котрий він ідентифікував з літописним містом Спаш, та с. Льгово (літописний Ольгов). Глухів у таку схему не вписується взагалі, хоча в усіх трьох літописах є згадка саме про нього. Цей факт В. Кашкаров пояснює тим, що в Іпатіївському літописі, який є одним із найдавніших і в якому найбільш докладно розповідається про означений похід, назва Глухова була дещо зіпсована, невірно прочитана і помилково подана у пізнішому списку переписувачем літописів. Інші ж літописи могли скопіювати цю помилку, що і було допущено у назві Ольгов [6, с. 1–7].

Рис. 1 (а, б) Мідний фоліс візантійського імператора Лева VI (886–912)

Рис. 5 (а, б) Дзеркальне наслідування данга хана Мухаммеда-Буляка (тип 773 р.х., карбований на території Чернігово-Сіверщини в 1370-х роках)

Рис. 2 (а, б) Золотий гіперпірон візантійського імператора Феодора II Ласкаріса (1254–1258)

Рис. 6 (а, б), 7 (а, б) Данги Мухаммеда, карбовані в Орді 772 та 773 р.х.

Рис. 3 (а, б) Данг хана Абдаллаха (тип 764 р.х., карбований у м. Азак у середині 1360-х років)

Рис. 4 (а, б) Данг Абдаллаха карбування Орду Муаззам 766 р.х.

Рис. 8 (а, б) Наслідування кримському дангу хана Девлет-Берди (1421(1422?) – ?)

Інша літописна згадка про Глухів датована 1167 роком.

У тім же році переступив хреста Володимир Мстиславич. Почали слати до нього [послів половці] Чагровичі – Чекман, і брат його Тошман, і [брат] Моначюк, – мовлячи «ми тобі сприятимем!» <...> і поїхав він до берендичів, і зустрівся з берендичами нижче [города] Ростовця <...> і стали вони в нього пускати стріли, і вдарили князя двома стрілами <...> і побіг він, і тоді побили вони отроків навколо нього. А сам він утік до [города] Дорогобужа <...> Але Андрійович [Володимир] підняв моста на [ріці] Горині і не пустив його до себе в [Дорогобуж] <...> Андрій тим часом послав назустріч йому [гінця] і сказав йому: «Ти іди в Рязань до отчича свогою Гліба, а я тебе наділю». І пішов він туди, а жону оставив з двома дітьми, [Святославом і Ростиславом], у [городі] Глухові, в [удови] Всеволодової [Марії] [8, с. 292].

У 1239 р. під Глуховом з'являються монголо-татарські війська.

Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городи руські. І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа, преподобного Симеона, вони убили. У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони оставили живим і одвели його в Глухів [8, с. 394].

Отже, військо, яке розорило Чернігів, повернулося до Глухова, який на той час вже був захоплений. Події ці відбувалися восени 1239 р. Розвідувальні загоны на чолі з ханом Менгу в той же час підійшли до Києва. Спроба за допомогою переговорів і малим числом заволодіти містом не мала успіху [8, с. 394]. Військові підрозділи, котрі взяли Чернігів, цілеспрямовано повернулися до Глухова як до вірогідної бази. Вивчення інфраструктури округи давньоруського Глухова підтверджує думку, що саме тут було вигідне місце для відпочинку та поповнення провіантом. Щільність заселення цієї місцевості була дуже високою. За даними останніх археологічних розвідок тільки в радіусі кількох кілометрів навколо сучасного міста знаходиться більше десяти давньоруських селищ. Як стверджують літописці, серед загального розорення, що охопило Русь, Глухів був чи не єдиним містом, яке збереглося, і там виникло нове княжіння [1, с. 23].

Глухів із його землями стає податково-данинною одиницею, що входила до складу Чернігівської тьми, створеної монголо-татарськими ханами для зручності управління. Економічна залежність земель, завойованих монголами, виражалася у щорічній сплаті «татарщини» та постачанні «живої сили» для війська. Для контролю підвладних золотоординським ханам територій було проведено кілька переписів населення. Перший перепис зроблений ханом Батием, ймовірно, у 1245 р.: «В лето 6766 взяша татарове всю землю литовскую. Тоеже зимы посла царь Батый на Русь князей своих и дьяков: и повеле исчести и исписати всю землю русскую, только не писать тех кто служит у церкви Божию» [6, с. 59]. Другий перепис проведений у 1257 р. при ханові Берке, і останній відомий – у 1275 р. за правління Менгу-Тимура [1, с. 76–77].

Приблизно в цей період в обігу знаходилася ще одна візантійська монета, виявлена в Глухові у одному з його передмість – Веригиному. Мова йде про золотий гіперпірон

часу правління візантійського імператора Феодора II Ласкаріса (1254–1258) (Рис. 2 (а, б)). Точне місце й обставини, при яких була знайдена монета, нез'ясовані. Деякий час вона знаходилася у приватній колекції. На даний час її місцезнаходження невідоме, але зберігся якісний знімок, зроблений глухівським фотохудожником Ю. Москаленком. Гіперпірон діаметром 20 мм (вага не встановлена) має характерну увігнуту форму. Специфічні увігнуті монети, що почали карбувати у Візантії у XI ст., навіть отримали окрему назву – *pummi scyphati*. На аверсі знайденої у Глухові монети зображений Ісус Христос на троні, на реверсі – імператор Феодор II і Богородиця, біля якої є вертикальний нерозбірливий напис. Гіперпірон має невеликі втрати, отримані у результаті обрізки країв з одного боку. Подібні речі часто траплялися з монетами з коштовних металів. Оскільки вони не мали ідеальної форми і чітко оформленого краю – гурту, який з'явився пізніше, від монет відрізали шматочки дорогоцінного металу і, таким чином, вони втрачали свою первісну вагу й поступово знецінювалися.

За свідченням Никонівського літопису у 1352 р. страшна епідемія чуми охопила значну частину Русі. У містах Смоленську, Києві, Чернігові, Суздалі вимерла значна кількість населення [3, с. 54]. «В Глухове же тогда ни один человек не остана, вси изомроша» [5, с. 108]. Довгий час вважалося, що саме це повідомлення поставило крапку в історії княжого Глухова. Майже на 300 років його назва зникає зі сторінок літописів, але Глухівське князівство ще певний час існувало. Воно було успадковане Романом Симеоновичем, який згадується у літописах під 1375 і 1385 роками. Його молодший брат, новосільський князь Іван Симеонович, одружений з донькою литовського Великого князя Ольгерда, не мав спадкоємців, і новосільські землі відійшли до глухівського князя. Остання відома згадка про Романа Симеоновича пов'язана з укладенням угоди між Москвою та Рязанню у 1402 р. [3, с. 54].

Глухів поступово занепав як значний центр розвитку торгівлі та ремесел, але товарно-грошові відносини в його окрузі продовжували існувати. На користь цього говорять знахідки золотоординських монет у найближчих околицях міста й на історичних землях Глухівського князівства. Так, у 1916 р. в Глухівському повіті був знайдений великий скарб – 500 джучидських монет, 3 із яких придбав історик-нумізмат В.А. Шугасвський. Ним же визначено, що вони належали до періоду правління Узбека, Абдуллаха та Мухаммеда-Буляка [13, с. 150].

За останні кілька років нумізматична джерельна база нашого дослідження особливо поповнилася зразками джучидських монет. Так, на північно-західній околиці міста у різні часи були знайдені 6 золотоординських джучидських монет і їх місцевих (сіверських) наслідувань. Це данг хана Абдуллаха (Абдаллаха), карбований у м. Азак у середині 1360-х років (тип 764 р.х. [року хіджри], вага 1,27 г (Рис. 3 (а, б)), данг Абдуллаха карбування Орду Муаззам (тип 766 р.х., вага 1,04 г (Рис. 4 (а, б)), наслідування данга хана Мухаммеда-Буляка, який карбували, швидше за все, на території Чернігово-Сіверщини в 1370-х роках (тип 773 р.х., вага 1,33 г. (Рис. 5 (а, б)), два данги Мухаммеда, карбовані в Орді в 772 та 773 р.х. (вага не визначена (Рис. 6 (а, б), 7 (а, б)), наслідування кримського дангу хана Девлет-Берди (1419–1422), вага 1,04 г (Рис. 8 (а, б)).

З південної околиці Глухова – с. Некрасове – походить три монети, знайдені в 2010 р.: данг хана Токтамиша 1394 р. (тип 796 р.х., вага 1,06 г (Рис. 9 (а, б)) і данг Тимур-Кутлуга 1390-х років (тип 796 р.х., вага 1,11 г (Рис. 10 (а, б)), карбовані у Криму; мід-

ний золотоординський пул (вага 0,58 г), приналежність якого внаслідок поганої збереженості установити не вдалося (Рис. 11 (а, б)).

У 2011 р. поблизу селища Вороніж Шосткинського району (у минулому Глухівського повіту) були знайдені 4 монети золотоординського періоду – «сіверські наслідування» джучидських дангів хана Мухаммеда-Буляка (Рис. 12 (а, б), Рис. 13 (а, б), Рис. 14 (а, б), Рис. 15 (а, б)). Їх вага не встановлена, на двох добре видно «княжий знак». Монети з по-

Рис. 9 (а, б) Данг хана Токтамиша (тип 796 р.х., карбований у м. Крим у 1394 р.)

Рис. 10 (а, б) Данг хана Тимур-Кутлуга (тип 796 р.х., карбований у м. Крим у 1394 р.)

Рис. 12 (а, б), 13 (а, б), 14 (а, б), 15 (а, б)
Сіверські наслідування джучидських дангів
хана Мухаммеда-Буляка (1370–1372)

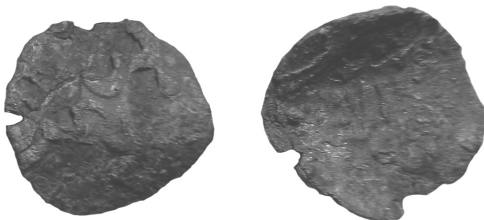

Рис. 11 (а, б) Золотоординський мідний пул

дібними відзнаками відносять до карбування Дмитра Ольгердовича Брянського. Взагалі, типовим для джучидських монет є те, що як серед поодиноких знахідок, так і у скарбах, які траплялися на території Золотої Орди, нерідко зустрічалися монети-наслідування. Вони характеризуються грубим виконанням усіх складових монетного типу, інколи зроблених вірно, а інколи так, що написи у вигляді літероподібних знаків не читаються. Однією з особливостей сіверських монет-наслідувань Брянського князівства стало їх виготовлення методом нанесення штапу на кружечок, вирізаний зі сріб-

ної платівки, а не на розплесканий відрізок срібного дроту, як це робилось традиційно на золотоординських монетних дворах. Найбільша кількість наслідувань відноситься до другої половини XIV ст. Місця карбування таких монет не встановлені, але існує думка, що їх було декілька [7, с. 496], і знаходились вони у межах Брянського князівства, до якого у певний проміжок часу входила частина земель сучасної Глухівщини.

Отже, знахідки візантійських монет на теренах Глухівщини є, скоріше, винятком ніж закономірністю. У домонгольський період питання грошового обігу залишається спірним, чого не можна сказати про золотоординський час. У другій половині XIV ст. грошовий обіг на глухівських землях однозначно існував, що підтверджується виявленням ряду джучидських дантів. Більшість монет має досить вузькі хронологічні рамки – від 1360-х до 1390-х рр. Частина з них припадає на час так званої «Мамаєвої орди», яка існувала упродовж 1361–1380 рр. Взагалі ж подібні монети знаходились у обігу на території Чернігово-Сіверщини не пізніше ніж до 1420-х рр. Нумізматичні джерела є яскравим доказом того, що життя у Глухові та його окрузі, на відміну від усталеної думки про повний його занепад з середини XIV і аж до початку XVII ст., продовжувалося.

Додаток 1*

Узбек (Мухаммед Узбек) (бл. 1283 – 1342) – Великий хан Улусу Джучі. Вступив на престол після смерті Токти у 1313 р. в результаті перевороту. Правивши великою імперією майже 30 років, помер навесні 1342 р. [11, с. 199–201].

Абдуллах (Авдула, Абдаллах) (?–1370) – Великий хан Улусу Джучі (серпень 1361 р. – червень 1370 р.). Проголошений близько 1361 р. Мамаєм. За даними арабських джерел походив «з дітей Узбека». Після смерті хана Азіза в 1367 р. карбував свої монети в Сарай – столиці Золотої Орди. Літописи повідомляють, що в 1370 р. «Мамай у себе в орде посадив царя другого Мамат Салтан» (мається на увазі Мухаммед-Буляк) [11, с. 24].

Мухаммед-Буляк (Мухаммед-Булак) – ставленик Мамаєва. Монети Мухаммеда-Буляка починають карбуватися у 1372 р. у Маджарі. Зміщений Мамаєм у 1377 р. [11, с. 121–122].

Токтамиш (Тохтамиш) (?–1405) – Великий хан Улусу Джучі (1376–1377, 1380–1398). Його діяльність припадає на період «великої замятни». У 1382 р. організував великий військовий похід на Русь, у результаті якого були взяті й знищені Москва, Володимир, Звенигород, Переяслав-Заліський, Юр'єв, Дмитров, Можайськ, Коломна та Переяслав-Рязанський. У 1398 р. сталася битва, у котрій війська Токтамиша були розбиті: «Приїде на него ин некий царь, именован Темир-Кутлуй». Після поразки Токтамиш утік до Литви до Великого князя Вітовта. Влітку 1399 р. вони організували великий похід із метою відновити владу хана у Золотій Орді, але у битві на р. Ворсклі були розгромлені військами Тимур-Кутлуга та Ідегея. Загинув у бою в 1405 р. [11, с. 182–185].

Тимур-Кутлуг (Темір-Кутлуй) (?–1400) – Великий хан Улусу Джучі (1398–1400). У 1398 р., отримавши перемогу над Токтамишем, став правителем Золотої Орди. Помер влітку 1400 р. [11, с. 174–175].

Девлет-Берди – четвертий син Баш-Тимура (Таш-Тимура), старшого сина Джанса (Джине), сина Дервіш-хана, сина Тулек-Тимура, другого сина Куїчека (Кунчека), сина Сарича, четвертого сина Урунка, третього сина Тука-Тимура, тринадцятого сина Джуї-хана, старшого сина Чингіс-хана. За даними «Родословної тюрків» був ханом Джу-

---

* Для підтвердження вузьких хронологічних рамок золотоординських монет, виявлених на теренах Глухова та його округи, у Додатку подано стислі історичні довідки про часи правління ханів, при яких вони карбувалися.

чієва Улуса після Мухаммед-хана і перед Бораком [12, с. 67]. Прийшов до влади у 1421 чи 1422 р., змістивши хана Бек-Суфі (?–1422) – старшого сина Букгута (Бек-Тута), четвертого сина Данишменда, другого сина Баяна, другого сина Тука-Тимура, тринадцятого сина Джучі-хана, старшого сина Чингіс-хана [9, с. 180–182].

Джерела та література

1. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России (часть первая) – М., 1830. – 470 с.
2. *Белаиов В.І.* Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.)) – Глухів, 2005. – 220 с.
3. *Белаиов В.І.* Глухівське князівство і його уділи (біля 1247 р. – на початку XV ст.) // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 51–56.
4. *Голубовский П.В.* История Северской земли до половины XIV столетия. – К., 1881. – 209 с.
5. *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – 379 с.
6. *Каишаров В.* Глухов, Ольгов и Спаш (Историческая заметка) // Калужская старина. Издание Калужского церковного историко-археологического общества. Год второй. Т. 2. Кн. 1. – Калуга, 1902. – С. 1–7.
7. *Лебедев В.П., Зорин А.В.* Денежное обращение курской земли в золотоордынское время // Степи Европы в эпоху средневековья. Т.6: Золотоордынское время. – Донецк, 2008. – С. 488–506.
8. Літопис Руський. – К., 1990. – 591 с.
9. *Сабитов Ж.М.* Золотоордынский клан Бек-Суфи: история и вопросы генеалогии // Золотоордынское наследие: Материалы международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (XIII–XV вв.)». – Казань, 2009. – Вып. 1. – С. 180–182.
10. *Самоквасов Д.Я.* Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – 101 с.
11. *Селезнев Ю.В.* Элита Золотой Орды. – Казань, 2009. – 231 с.
12. *Сенаторский Н.П.* Исторический очерк г. Рыльска в политическом и церковно-административном отношениях. – Курск, 1907. – С. 6.
13. *Федоров-Давыдов Г.А.* Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т. I. – 192 с.

Коваленко Ю.О. Грошовий обіг на теренах давньоруського Глухова

У статті зроблена спроба через знахідки візантійських і золотоордынських монет висвітлити проблему грошово-товарного обігу в давньоруському Глухові та його окрузі в домонгольській і післямонгольській часи. Вперше вводиться до наукового обігу ряд монет, знайдених на історичних землях Глухівського князівства.

Ключові слова: фоліс, гіперпірон, аверс, реверс, гурт, пул, данг.

Коваленко Ю.А. Денежное обращение на территории древнерусского Глухова

В статье предпринята попытка посредством находок византийских и золотоордынских монет осветить проблему денежно-товарного обращения в древнерусском Глухове и его округе в домонгольское и послемонгольское время. Впервые вводятся в научный оборот ряд монет, найденных на исторических землях Глуховского княжества.

Ключевые слова: фоллис, гиперпирон, аверс, реверс, гурт, пул, данг.

Kovalenko Yu.O. Monetary circulation in the territory of ancient Hlukhiv

The article attempts to find through the Byzantine and the Golden Horde coins highlight the problem of monetary and commodity circulation in Old Hlukhiv and around in the pre-Mongol and after-Mongol time. New find of coins found in the historical lands of Hlukhiv principality have been published.

Key words: follies, hyperpyron, avers, reverse, gurt, pul, dang.

[надійшло до редакції 08.10.2014 р.]